

ВІДГУК ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА

**на дисертацію Клименко Олени Юрїївни
«Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей
у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук
за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології
до спеціалізованої вченої ради Д 64.051.15
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна**

У сучасному суспільстві діти є найнезахищенішою та найвразливішою верствою населення. Сьогодні кожна дев'ята дитина в світі живе в регіоні де відбувається збройний конфлікт, кожна третя дитина перебуває в умовах крайньої бідності через що стикається з безліччю проблем і позбавлена можливості повноцінно розвиватись, навчатись та харчуватись. Такі невтішні цифри оприлюднив у своїй щорічній доповіді директор ЮНІСЕФ Ентоні Лейк. Він підкреслив, що нині занадто багато дітей починають своє життя в кризових умовах – конфлікти, бідність, епідемії, війни. У 2014 р. Організація об'єднаних націй до списку країн з найбільшим ризиком для життя дітей, таких як Афганістан, Ірак, Сирія, Судан, Йемен, долучила й Україну. Таким чином, виникла гостра необхідність дослідження впливу кризових ситуацій на життя наступних поколінь та розширення предметного поля соціології дитинства вивченням практик нетипового дитинства й інституціоналізації соціального захисту дітей в його просторі ускладненому збройним конфліктом.

Тому актуальність теми дисертації зумовлена тим, що проблематика роботи О. Ю. Клименко є складовою важливого, малодослідженого напряму розвитку сучасної соціологічної науки – інституціоналізації соціального захисту дітей в кризових ситуаціях. Нині в нашій державі, завдяки процесам євроінтеграції, відбувається реформування системи соціального захисту дітей з метою створення належних умов для розвитку дитинства, що передбачає формування принципово нових підходів до залучення матеріальної та

духовної складових в соціальній політиці, а тому результати проведеного дослідження набувають стратегічного значення.

Перспективна для України мета – поліпшення стану дітей в суспільстві актуалізує необхідність проведення ретельного вивчення основних проблем пов'язаних із реформуванням системи соціального захисту, інституціоналізація якої в Україні за сучасних реалій має певні особливості пов'язані з економічною кризою та проведенням антитерористичної операції.

Дисертаційна робота Клименко Олени Юріївни є по суті першою роботою, що дає узагальнену картину системи соціального захисту дітей в сучасному українському суспільстві, розглядаючи зміни, які відбуваються в процесі інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях. Дане дослідження є підсумком багаторічної роботи, відбитої в численних публікаціях автора з різних аспектів функціонування системи соціального захисту дітей.

У теоретичному полі вітчизняної соціології існують певні напрацювання, що так чи інакше пересікаються з дослідженням О.Ю. Клименко а саме: в контексті досліджень соціології дитинства (О. Філіпової, Г. Саган), ролі неурядових та міжнародних організацій в системі соціального захисту (Л. Хижняк); окремі питання соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, соціальні проблеми дитинства в сучасній Україні досліджують у своїх наукових працях такі вчені і фахівці, як Л.С. Волинець, О.І. Карпенко, В.Г. Кобелева, Н.Ю. Максимова, О.Є. Мачульська, В.Ю. Москалюк, І.В. Пеша, П.Д. Пилипенко, Н.Т. Поліс, С.М. Прилипко, С.М. Синчук, І.М. Сирота, Б.І. Сташків, О.В. Стремоухов, Є.Г. Тучкова та ін.

Втім, до цього часу у вітчизняній соціології відсутні спеціальні комплексні дослідження теоретичних та прикладних питань інституціоналізації соціального захисту дітей в кризових ситуаціях в Україні. Вкрай нерівномірним є вивчення такого соціального явища як «кризова ситуація», такі соціальні категорії – «діти» та «дитинство» надалі

залишаються недостатньо проаналізованими. Тому особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях, які розглядає дисертантка, вочевидь є недослідженими, що дозволяє говорити про актуальність для вітчизняної соціології дослідження проведеного О.Ю. Клименко та прирощення наукового знання в царині соціології дитинства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Визначаючи напрям дисертаційної роботи, слід звернути увагу на широке дослідницьке поле наукових пошуків, яке було обрано автором. Конкретні результати наукового пошуку пов'язуються з розробкою розділу «Соціальна обумовленість захисту дітей в сучасному суспільстві» науково-дослідної теми кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» «Розвиток сучасного українського суспільства: соціологічний та політологічний виміри» (номер державної реєстрації 0115U00604), а також розділу «Соціологічний супровід практики вирішення проблем соціального захисту дітей в кризових ситуаціях» – кафедри соціології управління Донецького державного університету управління «Сучасні суспільні проблеми в соціологічному вимірі» (номер державної реєстрації 0111U000862).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації О. Ю. Клименко, можна охарактеризувати як високий, що обумовлено досить вдалим, на нашу думку, застосуванням низки загальнонаукових і власне соціологічних дослідних методів у їх сучасному трактуванні. Відзначимо, що обрані загальнонаукові методи дослідження є адекватними та дозволяють вирішити сформульовані автором завдання. Комплекс залучених автором соціологічних методів, розроблених в рамках соціології дитинства, в основі яких є опитування, глибинне інтерв'ю, аналіз документів та моніторинг висвітлення поточної ситуації засобами масової інформації й інформаційними агентствами мережі Інтернет, забезпечили систематичний збір даних про дітей з нетиповим дитинством, особливостей, проблем, що виникають перед ними в умовах

кризових ситуацій та складностей інституціоналізації соціального захисту дітей в Україні. Обґрунтованість, глибина, професіоналізм занурення у теоретичні проблеми сучасної соціології дитинства дозволили створити авторську теоретичну концепцію нетипового дитинства. Теоретичні висновки дисертантки тісно пов'язані з результатами, як її власних прикладних досліджень, так і тих, в яких вона приймала безпосередню участь, є достовірними та науково обґрунтованими.

Основний зміст дисертаційного дослідження вдало структурований, його складовими елементами є вступ, п'ять розділів з висновками за кожним з них та загальні висновки.

Особливої уваги заслуговує методичний арсенал, що використовується та емпірична база, яку складають дослідження виконані особисто автором або за його участю в період з 2008 по 2015 роки.

Заслуговує на увагу прагнення автора в першому розділі з'ясувати основні наукові підходи до узагальнення та структурування наукових уявлень про дитинство, а саме концепції: еволюціонізму дитинства (Л. Обухова, І. Кон, Л. Демоза), соціокультурного розвитку (М. Мід, Е. Куруленко, Л. Виготський), соціальних трансформацій (С. Щеглова, С. Мітрофанова, М. Астоянц), соціальної підтримки дитини, як одного з самих незахищених та вразливих членів суспільства (М. Делі, Дж. Льюїс), соціального піклування (А. Лейр, У. Томас) кризи дитинства (Б. Ельконін, В. Слободчиков, Ю. Овінова) навчальної діяльності (В. Давидова), зникнення дитинства (Н. Постман, Х. Хенгст, М. Віннс) та незалежності дитини (С. Фріс, О. Омельченко) (С. 37- 49).

Логічним продовженням дослідження в дисертації є узагальнення та структурування наукових уявлень про етапи становлення соціального захисту дітей в українському суспільстві й визначення шляхів його інституціоналізації, розкриття здобутків, проблем та особливостей відображення впливу кризових ситуацій на дитину в соціології дитинства, дослідження теоретико-методологічних засад становлення і розвитку

соціального захисту дітей.

Достатньо вдалу спробу аналізу змістовного та функціонального аспектів міжнародного досвіду реалізації класичних концепцій соціального захисту дітей містить другий розділ. Дисертантом було виділено та проаналізовано три основні концептуальні моделі: солідарну, ліберальну та патерналістську, в рамках яких виокремлено: за критерієм індивідуалізму механічний та органічний типи солідарної моделі (С. 81-101); за критерієм верховенства права – консервативний (С. 103-109), бісмарківський (С. 110-118) та соціально-демократичний (С. 119-123) типи ліберальної моделі; за критерієм контрольованості життя дитини та її сім'ї з боку суспільства суспільний та клієнтарний типи патерналістської моделі соціального захисту дітей (С. 124-140), у кожному з яких, у свою чергу, виокремлено пасивну та активну форми політики держави щодо розвитку наступних поколінь.

Безумовну цінність дисертаційної роботи посилює інституціональний і структурно-функціональний підходи, що дозволили автору провести комплексний аналіз стану системи соціального захисту дітей у сучасному суспільстві (третій розділ), а також дослідити й дати адекватну оцінку соціальної обумовленості захисту дітей в сучасному українському суспільстві, розкрити особливості функціонування системи управління соціальним захистом дітей у кризових ситуаціях, зазначити основні етапи, які автор вважає пройденими на шляху інституціоналізації соціального захисту дітей і виокремити низку ще нереалізованих аспектів, через які процес інституціоналізації не може бути завершений, а саме несформовані механізми державного контролю за діяльністю новоутворених структур соціального захисту дітей, що перебувають в кризових ситуаціях, а також відсутність юридично обґрунтованих санкцій до порушників прав і свобод дитини (С. 169-170).

Не менш продуктивним у дисертації є висновок про незрілість інституту соціального захисту дітей за умов несформованості механізмів реагування на кризові ситуації. Автор зазначає, що процес

інституціоналізації соціального захисту дітей в кризових ситуаціях в Україні, є поліфункціональним – за кількістю покладених на нього функцій, формальним – за типом організації, за сферою та змістом діяльності може бути політичним (у контексті реалізації програм державної соціальної політики щодо захисту вразливих верств населення), економічним (оскільки однією з основних його складових є матеріальне забезпечення), освітнім (більшість державних закладів інтернатного типу, окрім виховних функцій, паралельно виконують ще й освітні).

Особливої уваги заслуговує дослідження автором системи управління соціальним захистом дітей у кризових ситуаціях (С. 201-209) в рамках якого висвітлено не тільки існуючу в державі вітчизняну модель (С. 201-209) але й альтернативні форми організації соціального захисту дітей, що здійснюють міжнародні організації та об'єднання громадянського суспільства (С. 211-217). Позитивно слід відзначити висвітлення автором ролі неурядового сектору соціального захисту дітей, представленого в Україні благодійними організаціями та міжнародними проектами, які діють на окупованих територіях Донбасу (С. 218-219).

Вагомим здобутком Клименко О.Ю. можна вважати введення в четвертому розділі поняття «нетипове дитинство», яке визначається як стан життєдіяльності дитини, що деформується під впливом соціальних криз, внаслідок чого виникають конкретні соціальні проблеми, пов'язані з викривленням життєвих практик, що призводить до виключення дитини з традиційних контекстів життя родини та суспільства в цілому; «кризова ситуація», яка розуміється як атрибутивна характеристика суспільного розвитку, притаманна всім соціальним групам, структурам й інститутам, в результаті якої можуть виникати не тільки деструктивні процеси дезінтеграції соціальних акторів, але й відбуватися їхня солідаризація та консолідація. Автором послідовно проаналізовані кризові ситуації, що сприяють формуванню нових для українського суспільства явищ, таких як вимушена депривація – витіснення дитини із сім'ї(С. 231), вимушена сепарація

– відмежування свого життя від батьків, від родини (С. 232), раптова дитяча бідність – швидкий раптовий перехід дитини від повноцінного економічно стабільного життя з достатнім рівнем забезпечення існуючих потреб до існування на прожитковому мінімумі, що задовольняє виключно біологічно необхідний рівень організму на стадії розвитку (С. 228-230) та приховане соціальне сирітство – умови, коли найближче оточення не може забезпечити для дитини нормальний перебіг соціалізації, адаптувати її до суспільного життя, гарантувати створення можливості для відповідного до вікових особливостей розвитку та належного задоволення потреб (С. 233-234), які за висновками Клименко О.Ю. негативно впливають на формування соціального капіталу, оскільки позбавляють дітей соціальних зв'язків з батьками. Як наслідок, дефіцит соціального капіталу негативно впливає на перебіг процесів соціалізації, інтеграції дитини до дорослого життя.

Хотілося б звернути увагу та позитивно відзначити проведене автором дослідження міжнародного та вітчизняного досвіду особливостей соціального захисту дітей в умовах збройного конфлікту, на прикладах Ізраїлю та Іраку (С. 273-276), до наукового обігу введено дані щодо залучення дітей до участі в бойових діях незаконними терористичними організаціями, що воюють на Сході України (С. 271-273).

Застосований в п'ятому розділі дисертації емпіричний матеріал дозволив автору зробити комплексний аналіз прав дітей в українському суспільстві та можливостей їхньої реалізації в кризових ситуаціях, а також охарактеризувати особливості традиційних та інноваційних форм соціального захисту дітей, які потрапили у кризові ситуації, зокрема: висвітлено специфіку соціальної інтеграції дітей з обмеженими фізичними можливостями (С. 314-324); описано життєві траєкторії дітей-сиріт та усиновлених (С. 325-334); охарактеризовано труднощі ідентифікації та соціального захисту дітей-вулиці (С. 335-345); окреслено життєві стратегії дітей тимчасово переміщених осіб із зони АТО (С. 346-356).

Висновки в дисертаційній роботі презентовано достатньо повно. Вони викладені за логікою висвітлення завдань, що вирішувалися дисертантом. Основний обсяг дисертації складає 366 сторінок, що відповідає існуючим вимогам. Перелік використаних джерел налічує 440 найменувань, з них 60 – іноземних (англомовні).

Дисертація містить рисунки загальною кількістю – 24. Порівняння текстів дисертації та автореферату дозволяє дійти висновку про **ідентичність основних положень** дисертаційного дослідження та матеріалу, який викладено в авторефераті. Загальний обсяг дисертації – 416 сторінок.

Слід зауважити й такий факт, що основні наукові здобутки дисертанта достатньо повно викладені у 38 наукових працях, зокрема: у 2-х монографіях (1 з яких одноосібна), 23-х статтях у фахових виданнях України, 6-ти статтях в іноземних виданнях та 7-ми статтях і тезах у збірниках конференцій, форумів, конгресів. Також, заслуговує на увагу достатньо широка географія апробації отриманих автором наукових результатів.

Достовірність одержаних результатів видається опонентові високою, що підтверджується використанням широкої емпіричної бази, обґрунтовується аналізом різноманітних інформаційних джерел, в тому числі іноземного походження та підкріплюється результатами проведених автором прикладних досліджень.

У процесі вирішення завдань дослідження дисертант аналізує основні передумови та етапи процесу становлення інституту соціального захисту дітей, які опинились в кризових ситуаціях, та переживають нетиповий характер перебігу дитинства, визначає сутність, структуру та чинники його розвитку, виокремлює змістовні та функціональні аспекти формування вітчизняної моделі соціального захисту дітей, характеризує особливості впливу базових напрямків управління та ролі неурядового сектору в зазначеному процесі, паралельно висвітлюючи міжнародний досвід. **Усе це дає змогу повною мірою досягти поставленої мети дослідження.**

Уявляється доцільним констатувати також широкий спектр отриманих результатів та різноплановість положень **наукової новизни**.

Досить вдало сформульовані О. Ю. Клименко положення, які містять найсуттєвіші елементи наукової новизни. Особливо це вдалося щодо теоретичної інтерпретації понять «нетипове дитинство» та «кризова ситуація» й обґрунтування особливостей функціонування механізмів формування нетипового характеру перебігу дитинства в кризових ситуаціях. Виокремлення принципово нових для українського суспільства соціальних явищ «вимушеної депривації», «вимушеної сепарації», «раптової дитячої бідності» та «прихованого соціального сирітства» розширюють дослідницьке поле соціології дитинства.

Дисертаційна робота та автореферат написані з використанням наукового стилю мовлення, що відповідає вимогам до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук. Зміст роботи свідчить про фахову обізнаність автора, демонструє його високий науковий рівень і здатність презентувати результати власних досліджень. Викладення отриманих Клименко О. Ю. наукових положень та висновків є логічним, послідовним, чітким, та змістовним.

Таким чином можна зробити висновок про те, що матеріал, зібраний Оленою Юрїівною проаналізовано на відповідному науковому рівні, а систематизація та ступінь узагальнення одержаних даних відображують належну дослідницьку кваліфікацію.

Аналіз структури та змісту дисертації Клименко О. Ю. «Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві» дає підстави констатувати, що **дисертаційна робота має усі ознаки спеціальності 22.00.04 – «спеціальні та галузеві соціології»**.

Міркування про значення одержаних результатів для науки й практики та рекомендації щодо їх можливого використання зводяться до наступного. Основні положення, висновки й пропозиції, котрі містяться в

дисертації Клименко О. Ю., можуть бути використані при проведенні відповідних соціологічних досліджень процесу інституціоналізації соціального захисту, а також дають можливість виокремити його особливості в кризових ситуаціях. Сформульовані висновки сприятимуть розвитку таких напрямів наукового знання, як соціологія дитинства, соціологія соціальної роботи та соціологія управління. Результати дисертаційного дослідження, на наш погляд, можуть бути широко використані для розробки та викладання таких навчальних курсів, як «Соціологія дитинства», «Соціологія молоді», «Соціологія соціальної роботи», «Соціологія управління», «Соціологія особистості». Також ці результати можуть стати основою створення нових пріоритетних напрямків соціальної політики в сфері соціального захисту дітей в цілому, в кризових ситуаціях, і в регіонах, які мають особливо високий рівень екстремальних умов життєдіяльності.

Дискусійні положення та зауваження. Дисертаційне дослідження Клименко О. Ю. містить низку положень, що викликають потребу у дискусії та висловленні певних зауважень:

1. Паралельно з ґрунтовним висвітленням в роботі таких соціальних явищ, що обумовлюють нетипове дитинство, як депривація, сепарація, ексклюзія, асоціальність, кримінальність, було б доцільно розкрити більш детально категорії префігуративності та міжгенераційної конфліктності, які мають місце в сучасному українському суспільстві та безпосередньо пов'язані з трансформаціями сучасного дитинства.

2. Наведені авторкою положення про нетиповий характер перебігу дитинства, які виносяться на захист дисертації, не містять визначень щодо «типовості» дитинства та відмінностей структурування його соціального простору за типових та нетипових умов.

3. При наявності великого масиву емпіричного матеріалу щодо показників кризових явищ, які обумовлюють виникнення нетипового дитинства та вдалою їх ілюстрацією аналітичними матеріалами з соціологічних досліджень, автор обмежується порівнянням його якісних та

кількісних характеристик, залишаючи поза увагою регіональні особливості. Цей аспект був би доволі слушним в роботі, враховуючи значні міжетнічні диференції, представлені в різних культурних середовищах регіонів України.

4. У процесі дослідження особливостей інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях недостатньо висвітлено поняття деінституціоналізації – моделі переходу від системи інтернатного догляду дітей до системи, яка забезпечує виховання дітей у сім'ї, оскільки не обмежується тільки виведенням дітей із закладів, а передбачає розвиток мережі превентивних і підтримуючих послуг на рівні громади, орієнтованих на задоволення потреб дітей і захист їх інтересів, останнє особливо актуально для захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту, а також співвідношення й взаємодії таких процесів як інституціоналізація та деінституціоналізація соціального захисту дітей в умовах кризових ситуацій.

5. В п'ятому розділі роботи автор звертає увагу на комплекс невирішених питань, що виникли в результаті окупації певної території Донбасу та потребують негайного вирішення в контексті соціального захисту дітей, але на нашу думку, було б дуже доречним, спираючись на змістовний емпіричний матеріал, застосований в роботі й наведений світовий досвід (модель організації соціального захисту дітей за умов участі держави в збройному конфлікті в Ізраїлі) розробити науково-практичні рекомендації щодо створення системи соціального захисту дітей, які знаходяться в зоні збройного конфлікту в Україні.

6. На наш погляд, концептуалізація особливостей інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві мала б більш цілісний вигляд, якщо б автор охопив і такі проблеми як торгівля дітьми і дитяча праця. За оцінками ЮНІСЕФ, жертвами торговців людьми щорічно стає 1,2 млн. дітей. Кожною третьою жертвою торгівлі людьми в світі є дитина, яку доволі часто примушують до проституції або жебрацтва. Особливо уразливими до торгівлі людьми в Україні залишаються безпритульні діти або діти із сиротинців, що зараз є

дуже актуальним для таких категорій дітей в зоні АТО. Поза увагою автора залишається і проблема дитячої праці, яка має світові масштаби через економічні, соціальні та історичні причини. За даними МОП в усьому світі понад 250 мільйонів дітей віком від 5 до 14 років працюють, щоб вижити. Згідно з результатами досліджень Міжнародної організації праці (МОП), в Україні було виявлено понад 600 тис. працюючих дітей.

Вищезазначені зауваження не впливають на загальну високу оцінку дисертаційного дослідження і стосуються радше рекомендаційної сторони чіткості прописування відповідних положень, аніж глибинної концептуальної критики.

Загальна оцінка дисертаційного дослідження та висновки про відповідність вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника».

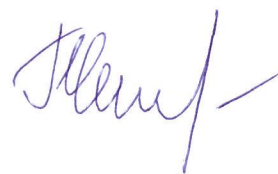
Дисертація Клименко Олени Юріївни на тему «Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві» виконана на високому науковому рівні, містить змістовне розкриття актуальної теми та достатньо обґрунтовані наукові результати. Наукова новизна розкрита в основних положеннях та висновках дисертації, котра має, як теоретичну, так і практичну цінність. Опубліковані роботи та автореферат відображають основні положення виконаного дослідження. Основні результати дослідження апробовано на наукових конференціях різного рівня.

Дисертантом продемонстровано широку обізнаність та високий професійний рівень під час проведення дослідження, вільне володіння науковим апаратом і методикою наукового аналізу.

Автором підготовлена оригінальна, завершена, самостійна наукова праця, в результаті якої, отримані результати, що характеризуються безперечною науковою новизною та вирішують важливу науково-практичну проблему.

Загальний висновок про відповідність роботи встановленим вимогам полягає в наступному. Аналіз дисертації, автореферату та публікацій дозволяє стверджувати, що праця Клименко Олени Юріївни «Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві» відповідає вимогам МОН України зокрема п.п. 9, 10, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами), а її автор, Клименко Олена Юріївна, заслуговує присудження наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології.

Офіційний опонент -
доктор соціологічних наук,
завідувач відділу соціальної експертизи
Інституту соціології
Національної академії наук України

Г.І.Чепурко

